

УДК 343.137.9

Р. Аракелян,здобувач кафедри кримінального права та процесу
Національної академії управління

ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Упровадження інституту медіації в кримінальне процесуальне законодавство України зумовлює необхідність дослідження наявності чи відсутності давніх традицій (генезису) відновного правосуддя на теренах сучасної України в хронологічних межах із Х ст. н. е. до першої третини ХХ ст. в тогочасній системі права, правосвідомості українського народу. Таке дослідження слугуватиме однією із підвалин відродження, розбудови інституту медіації в кримінальному процесуальному законодавстві сучасної України з урахуванням ментальних і правових традицій українського народу.

Значний внесок у дослідження генезису інституту медіації в кримінальних справах на теренах сучасної України зробили такі вітчизняні науковці, як О. Бобров, А. Горов, І. Войтюк, Ю. Микитин, В. Маляренко, Л. Ільковець, В. Землянська, В. Замніус, Д. Ковриженко, О. Коваленко, С. Олійник, К. Льоффлер-Конрад, В. Трубников, І. Ємельянов, Н. Прокопенко, В. Сегедін, О. Перепадь та інші.

Незважаючи на здобутки в досліджуваній проблемі, у науковій літературі, зокрема у вітчизняних правників, бракує системних досліджень генезису інституту медіації в кримінальних справах на теренах сучасної України.

Метою статті є системний аналіз генезису інституту медіації в кримінальних справах на теренах сучасної України, що передбачатиме дослідження й аналіз кримінальних процесуальних актів часів Київської Русі, панування на теренах сучасної України Литовського князівства, Польського королівства, Гетьманської держави та австро-угорського панування до середини 1918 р.

На теренах сучасної України перша згадка про інститут медіації закріплена в найдавнішому руському літописі «Повість минулих літ», до складу якого входять положення договору 911 р. між Київською Руссю й Візантією [1, с. 21, 29]. Елементи інституту медіації були закріплені в більшості варварських правових актах, зокрема в Правді короля Іне, Салічній правді, Рипуарській правді, які є аналоговою типізацією Руської правди.

Тогочасне розуміння інституту медіації та відновного правосуддя, відповідно до положень Руської правди, зводилося до надання компенсацій за завдану правопорушенням шкоду, при цьому потерпіла особа отримувала грошове відшкодування за завдані їй моральні й фізичні страждання, зокрема побиття, спричинення незначних і середньої тяжкості тілесних ушкоджень, словесну образу. Такі компенсаційні санкції застосовувалися за рішенням суду як загальна санкція за протиправне злочинне діяння. Суди приділяли основну увагу задоволенню інтересів потерпілого та ствердженню справедливості, також компенсаційні санкції мали некаральний характер і були спрямовані на налагодження, упорядкування конфліктних відносин сторін.

На нашу думку, у Руській правді закріплений компенсаційний характер санкцій, при цьому відсутні матеріали, які визначали б процедурні форми примирення сторін. Цей аргумент є свідченням прогресивного розуміння і тлумачення відновного правосуддя, яке не зводилося виключно до процедур примирення, що є одним із можливих

позитивних кінцевих наслідків однієї із форм відновного правосуддя.

Писане право Київської Русі передбачало співправління князів і князівські з'їзди, які передували встановленню, ініціюванню співправління, що мали превентивний характер договірних відносин сторін у розрізі відновного правосуддя, який доцільно було б розглядати як запобігання конфліктним ситуаціям.

Аналіз історії Київської Русі свідчить про існування інституту медіації та відновного правосуддя в тогочасній системі права, правосвідомості українського народу, цей інститут був оснований на компенсаційному характері санкцій, що застосовувалися до правопорушника в обхід каральних механізмів покарання. У Київській Русі мирова угода не ототожнювалася з компенсаційними санкціями (визначальною складовою відновного правосуддя), застосування компенсаційних санкцій як альтернатива каральних санкцій не мала на меті примирення конфліктуючих сторін, а у випадку примирення сторін за таких умов розглядалася як один із позитивних наслідків процедури медіації. Вітчизняний генезис інституту медіації оснований на публічно-правовій, політичній практиці відносин між різними носіями державної влади та не пов'язаний із тогочасною судовою системою.

Процедура медіації в Київській Русі зводилася до князівських з'їздів, княжих судів, які провадилися за посередництвом авторитетних державних діячів, котрі сприяли вирішенню конфліктних міжособницьких війн князів. Тогочасні правові акти інституту медіації в публічних спірних правовідносинах передбачали синтез правових і релігійних норм, що виявилось в процедурі хресного цілування, яким завершувалося й скріплювалося укладення угод у системи відновного правосуддя та інституту медіації зокрема.

Поняття «інститут медіації» та «примирення» в Київській Русі співвідносилися як загальне й ціле, перше розглядається як процес пошуку взає-

моприйняттого рішення, а друге – як позитивний, бажаний результат. Інститут медіації та примирення мали у своїй основі єдину нормативно-правову основу, спрямовану на припинення ескалації соціальних, публічних конфліктів у Київській Русі. Інструментарієм відновного правосуддя було грошове й інше матеріальне відшкодування (компенсація) завданої правопорушенням шкоди, воно націлювало основну увагу на потреби жертви конфлікту. Інструментарієм примирення було вирішення й запобігання конфліктній ситуації мирним шляхом, примирення ворогуючих князів. Ми вважаємо, що князівські з'їзди необхідно розглядати як процедуру тогочасного інституту медіації, який у позитивному ефекті передбачав досягнення примирення конфліктуючих сторін.

Після розпаду Київської Русі значна частина сучасної території України потрапила під владу Литовського князівства, а згодом – Польського королівства. Основним джерелом права цих держав були «Литовські статuti» 1529, 1566, 1588 рр., що діяли на значній території України протягом XVI–XVII ст. і ґрунтувалися на Руській Правді. Відповідно до положень «Литовських статутів», мета покарання полягала у відшкодуванні потерпілому заподіяної йому шкоди за рахунок злочинця. При цьому основний акцент зроблено на залякуванні, про що свідчить жорстокість і болючість покарання, а також публічність його виконання. Так, «Статут» 1529 р. [3, с. 79] передбачав необхідність сплати матеріальної компенсації за вчинення злочину як родичам загиблого, так і на користь князівської скарбниці. Наприклад, за вбивство шляхтича шляхтич платив 100 коп. грошей «головщини» родині вбитого й стільки ж «вини» – великому князеві [4, с. 114]. Аналізований документ передбачав можливість примирення в таких кримінальних справах, як звалтування (ст. 6 розділу 7) [2, с. 178] і розбій (ст. 21 розділу 7) [2, с. 182].

«Литовський статут» 1566 р. [1, с. 50–69] приділяв значну увагу порядку провадження судочинства. Поряд із державними і статутовими судами серед українського й білоруського населення утворювався народний (громадський) суд, відомий під назвою «копи». Копний суд був тісно пов'язаний зі старим вічевим зібранням. У випадку вчинення злочину потерпілий міг скликати «копу», тобто віче всіх правоздатних осіб своєї громади. Учинений злочин і його наслідки обговорювалися привселюдно [1, с. 69]. Кожна особа, яка вважала, що злочин порушує її інтереси, могла висловити свою думку щодо нього, запропонувати покарання для злочинця. За своєю структурою копні суди ділилися на «гарячу копу», у якій брали участь найближчі родичі, сусіди потерпілого й кривдника, та «велику копу», до якої входили вже всі члени громади, котрі приймали остаточне рішення про покарання злочинця, відшкодування шкоди потерпілому. Такий різновид судів аналогічний за процедурною формою і сутнісним змістом сучасному порядку провадження в кримінальних справах на кшталт тубільців у Новій Зеландії та сімейних конференцій в Австралії.

Відповідно до положень «Статуту» 1588 р. (розділи IV, XI) [1, с. 165], передбачено порядок кримінального судочинства, який ініціюється за заявою зацікавленої сторони – потерпілого або його родичів, припинення кримінального провадження можливе на будь-якій стадії процесу шляхом відмови від позову й укладення мирової угоди, а щодо найтяжчих злочинів слідство й суд були обов'язковими.

За часів козачини (Гетьманської держави 1648–1782 рр.) починає зароджуватися козацька правова система, яка мала форму нормативного вираження в окремих документах, вирізнялася звичаєвим характером правового регулювання та була, на думку Д. Яворницького, «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом» [5, с. 154]. Д. Яворницький зазначав, що «акти

судових козацьких справ вказують на визнання запорожцями права договору між товаришами» [5, с. 156]. Так, сторони кримінального конфлікту могли завершити судову справу шляхом примирення й укладення відповідного договору про це. У випадку спричинення тілесних ушкоджень або майнових злочинів передбачалася можливість використання договірного порядку компенсації заподіяної шкоди. Така процедура була аналогічною сучасному розумінню сутності й порядку провадження за інститутом медіації та заохочувалася, віталася представниками козацької судової системи. Паланкові судді, курінний отаман і суд, кошовий отаман як остання інстанція намагалися примирити конфліктуючі сторони, фактично виконуючи роль медіаторів. Безпідставна відмова однієї зі сторін від примирення могла призвести до застосування покарання щодо «непокірного» [1, с. 165].

У 1654 р. був підписаний Переяславський договір. Ця подія є видатною та визначальною з огляду на формування української державності й національної правової системи. Унаслідок цієї події значна частина українських земель потрапила під владу російського царату на тривалий час. На цих землях були поширені положення «Соборного уложення» 1649 р. та інших законодавчих актів, які впливали на тогочасні правовідносини українського народу. «Соборне уложення» 1649 р. мало репресивний характер та обмежувало позитивні права сторін кримінального провадження щодо примирення й медіації. У п. 31 «Соборного уложення» 1649 р. декларативно зазначається про примирення сторін у випадку скоєння злочину, яке блокується можливістю його практичного втілення: «... а которые исцы с разбойники или с приводными людьми с поличным в разбойных делах, не дожидаяся указа, учнут мирится, и мировые челобитные учнут в приказ приносить, и тот их мир ставит не в мир, и разбойником указ чинити, по государеву указу, кто чего доведется».

А исцом за то пеня чинится смотря по делу, не мирися с разбойники» [1, с. 166]. З огляду на це положення примирення в обхід державної влади не тільки не допускалося, а ще й каралося. «Мирова чолобитна», назва тогочасного інституту примирення, застосовувалася щодо злочинів невеликої тяжкості й була можливою на таких стадіях кримінального провадження: 1) до звернення сторін до суду; 2) після звернення до суду, однак до початку виступів сторін у суді; 3) до винесення вироку [6, с. 3]. Потерпілий і правопорушник могли вирішити кримінально-правовий конфлікт у досудовому порядку, а також під час майже всього кримінального процесу – до прийняття судом остаточного рішення у справі [6, с. 9].

На українських землях на той час діяли правові акти Петра I, зокрема «Артикул військовий» Петра I, затверджений у 1715 р., розглядав примирення як пом'якшувальну обставину під час призначення покарання. Правовідносини українців у XVIII ст. регулювалися збірником «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), що був розроблений з метою правового регулювання суспільних відносин саме на українських землях [6, с. 10].

Ми погоджуємося з думкою В. Тація, А. Рогожина, В. Гончаренка, які зазначали про те, що збірник не розмежовував цивільний і кримінальний процеси. Форма процесу була обвинувально-змагальною, у якій вирішальну роль відіграла ініціатива сторін [7, с. 353]. Так, п. 12 арт. 12 передбачалася можливість припинення провадження у справі у випадку примирення сторін і звернення до суду з відповідною «мировою чолобитною, а саме: «... а якщо під час суддівського розслідування та розгляду часом спірні сторони примиритися добровільно з собою захочуть, те їм вчинити вільно, тільки повинна бути з об'явою про таке своє примирення в той же суд мирова чолобитна, так і вище, у розділі 7, в арт. 25, про добровільне примирення сторін

в п. 7 зображено» [8, с. 2]. За вказаним арт. 25 передбачалося два способи досягнення примирення:

- за сприяння посередника, який обирався сторонами, його називали «мирителем»;
- безпосереднє досягнення згоди конфліктуючими сторонами.

Залежно від ступеня тяжкості злочину, досягнення примирення, один із вказаних способів міг слугувати підставою для звільнення від покарання або розглядався як обставина, що пом'якшує покарання.

Інститут примирення в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» передбачав наявність визначального принципу відновних процедур, такого як добровільність. У випадку порушення цієї вимоги примирення сторін не визнавалося, а відповідна мирова угода не бралася до уваги [8, с. 13]. Важливою умовою дійсності примирення сторін за участю мирителя була наявність підписів сторін або уповноважених на це осіб у тексті мирової угоди. «Права, за якими судиться малоросійський народ» і, зокрема, інститут примирення, у тому числі за допомогою посередників, мали широке застосування на українських землях наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. [8, с. 46].

Демократичний характер приписів, які основані на сучасному розумінні принципів кримінального процесу, були закріплені в «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» 1845 р., у якому передбачалася можливість скасування вже призначеного покарання у випадку примирення сторін, а саме: «.. наказание вовсе отменяется вследствие примирения с обиженным» [8, с. 26]. Однак правова природа цієї норми права мала обмежений характер і застосовувалася лише щодо справ приватного обвинувачення, зокрема за п. 162 цього «Уложення»: «... когда преступления или проступок такого рода, что оные на основании законов не иначе могут подлежать ведению и рассмотрению суда, как вследствие жалобы обиженным или оскорбленным

через то противозаконное деяние частным лицом приносимой, то приговор о наказании виновного отменяется, если принесший жалобу помириться с виновным прежде исполнения приговора» [8, с. 26].

Відповідно до положень аналізованого акта, примирення у випадку скоєння тяжких злочинів не було підставою для звільнення від призначеного покарання. Варто погодитися із думкою науковця Г. Ткача, який зазначив, що «примирення усувало можливість порушення кримінальної справи або зупиняло порушене провадження, а також слугувало основою для звільнення від покарання й навіть унеможливило виконання винесеного вироку» [9, с. 168]. «Уложення» 1845 р. на перший план висувало приватноправовий інтерес сторін кримінально-правового конфлікту під час провадження кримінального судочинства й передбачало можливість примирення в кримінальному процесі на будь-якій стадії провадження.

Наступним етапом розвитку аналізованого інституту медіації були історичні джерела права, викладені в таких документах 1864 р: «Уложення про судові установи», «Устав кримінального судочинства», «Устав про покарання, які накладаються мировими судами». «Уложення про судові установи» передбачало існування мирових судів, а «Устав кримінального судочинства» визначав, що справи приватного обвинувачення та справи, де можливе примирення (злочини, за вчинення яких максимальна санкція – ув'язнення до одного року), підсудні мировим судам. Цей факт підтверджується п. 19 «Уставу кримінального судочинства»: «... мировым судьям подсудны ... дела о преступлениях и проступках, о коих производство, начинаясь не иначе, как по жалобам лиц обиженных или потерпевших вред, может быть прекращаемо примирением...» [10, с. 86].

Також п. 16 «Уставу кримінального судочинства» передбачав, що «судебное преследование в отношении к уго-

ловной ответственности обвиняемого не может быть возбуждено, а начатое подлежит прекращению ... за примирением обвиняемого с обиженным в указанных законом случаях» [10, с. 87]. Визначальним є те, що підставою для звільнення від кримінальної відповідальності була виплата сатисфакції потерпілому, в іншому випадку потерпілий мав право подати цивільний позов, зокрема п. 20 «Уставу кримінального судочинства» закріплював таке: «... примирение в таком деле, которое по закону может быть прекращено миром ... признается с тем вместе за отречение от вознаграждения, если обиженный не оставил за собой право на гражданский иск» [8, с. 22]. Але примирення у справах приватного обвинувачення могло бути обмежене наявністю публічного інтересу, у цьому випадку кримінальна справа не закривалася на підставі примирення сторін. Функції медіатора у справах приватного обвинувачення виконував мировий суддя, який уживав заходів щодо примирення сторін. Влучно характеризує цей процес науковець Н. Несторов: «... у тих справах, які могли бути закриті у зв'язку з примиренням, суддя повинен вживати заходів для його досягнення» [1, с. 168].

Так, «Устав про покарання, які накладаються мировими судами» передбачав, що право припинити провадження в кримінальній справі на основі примирення мав не тільки потерпілий, а також його законний представник або уповноважені на це особи, якщо сам потерпілий був недієздатним [1, с. 168].

Наслідки судової реформи 1864 р. вплинули на демократизацію кримінального процесу та сприяли розширенню здобутків «Уложення» 1845 р. в аспекті примирення в кримінальному процесі. Деякі правові норми в розрізі досліджуваної проблеми були закріплені в австро-угорських нормативно-правових актах, що діяли на західноукраїнських землях до середини 1918 р., об'єднання ЗУНР та УНР, від-

повідно до Закону ЗУНР «Про тимчасову організацію судів і судової влади». Так, Закон «Про компетенцію суду» 1852 р. визначав, що в разі вчинення злочинів, за які передбачалося покарання до п'яти років позбавлення волі, «мужі довір'я», котрі виконували функцію мирового судді, були зобов'язані вживати заходів щодо примирення сторін [8, с.32].

Виходячи із викладеного вище, маємо достатньо підстав зробити такі висновки:

1. Аналіз історії Київської Русі свідчить про існування інституту медіації та відновного правосуддя в тогочасній системі права, правосвідомості українського народу, цей інститут був оснований на компенсаційному характері санкцій, що застосовувалися до правопорушника в обхід каральних механізмів покарання.

2. Процедура медіації в Київській Русі зводилася до князівських з'їздів, княжих судів, які провадилися за посередництвом авторитетних державних діячів, котрі сприяли вирішенню конфліктних міжусобицьких війн князів.

3. У Київській Русі поняття «інститут медіації» та «примирення» співвідносилися як загальне й ціле, перше розглядається як процес пошуку взаємоприйняттого рішення, а друге – як позитивний, бажаний результат.

4. Інститут медіації та примирення мали у своїй основі єдину нормативно-правову основу, спрямовану на припинення ескалації соціальних, публічних конфліктів у Київській Русі. Інструментарієм відновного правосуддя було грошове й інше матеріальне відшкодування (компенсація) завданої правопорушенням шкоди, воно націлювало основну увагу на потреби жертви конфлікту. Інструментарієм примирення було вирішення й запобігання конфліктній ситуації мирним шляхом, примирення ворогуючих князів.

5. Інститут медіації продовжував функціонувати навіть після розпаду Київської Русі на теренах сучасної України, коли вона потрапила під вла-

ду Литовського князівства, а згодом – Польського королівства. У зв'язку з тим, що джерела права цих держав, зокрема «Литовські статuti» 1529, 1566, 1588 рр., які діяли на значній території України протягом XVI–XVII ст., ґрунтувалися на Руській Правді.

6. За часів козачини (Гетьманської держави 1648–1782 рр.) функціонувала козацька правова система, яка мала форму нормативного вираження елементів інституту медіації в окремих документах і вирізнялася звичаєвим характером правового регулювання. При цьому не розмежовувався цивільний і кримінальний процеси. Форма процесу була обвинувально-змагальною, у якій вирішальну роль відігравала ініціатива сторін.

7. Демократичні кримінальні процесуальні приписи в розрізі досліджуваної проблеми були закріплені в кримінальному процесуальному законодавстві 1845–1852 рр. й в австро-угорських нормативно-правових актах, що діяли на західноукраїнських землях до середини 1918 р. й об'єднання ЗУНР та УНР.

Ключові слова: відновне правосуддя, інститут медіації, примирення, право Київської Русі, козацька правова система, австро-угорські нормативно-правові акти.

У статті досліджується генезис інституту медіації в кримінальних справах на теренах сучасної України. За допомогою системного аналізу досліджено кримінальні процесуальні акти з питань медіації в кримінальних справах за часів Київської Русі, панування на теренах сучасної України Литовського князівства, Польського королівства, Гетьманської держави та австро-угорського панування до середини 1918 р.

В статье исследуется генезис института медиации в криминальном производстве на территории современной Украины. С помощью системного анализа исследованы криминальные процессуальные акты

касательно медиации в криминальном производстве времен Киевской Руси, господства Литовского княжества на территории современной Украины, Польского королевства, Гетманского правительства и австро-венгерского господства до середины 1918 г.

In this article, it is being researched genesis of the institute of mediation in criminal cases on the territory of modern Ukraine. By means of system analysis the author of the article had researched criminal procedure acts regarding mediation in criminal cases at the time of Kievan Rus' during the rule of the territory of modern Ukraine Duchy of Lithuania, the Polish kingdom, Hetman State and Austro-Hungarian domination until mid-1918.

Література

1. Несторов Н.В. Правове регулювання примирення: історичний огляд / Н.В. Несторов // Держава і регіони. Серія «Право». – 2010. – № 2. – С. 165–168.
2. Літопис руський за іпатським списком: Давньоруські та давні українські літописи / за ред. О.В. Мишанич, Л.Є. Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
3. Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця: збірник статей / наук. ред. І.А. Войтюк. – К. : Арт-бюро, 2004. – 228 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Атіка. 2004. – 554 с.
5. Землянська В.В. Запровадження відновних підходів: зміна погляду на кримінальне судочинство / В.В. Землянська // Право України – 2000 – № 10. – С. 154–156.
6. Яценко А.М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.М. Яценко ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 15 с.
7. Сравнительное уголовное право. Общая часть : [учебное пособие] / под общ. ред. С.П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 448 с.
8. Медіація у кримінальних справах: деякі правові аспекти : [навчальний посібник] / за ред. Ю.І. Микитина. – К. : БО «Український Центр Порозуміння», 2006. – 84 с.
9. Ткач Г. Інститут примирення сторін в адміністративному судочинстві / Г. Ткач // Вісник Львівськ. ун-ту. Серія «Юридична». – 2011. – Вип. 53. – С. 163–170.
10. Микитин Ю.І. Договір про примирення в кримінальному процесі / Ю.І. Микитин // Відновне правосуддя в Україні. – 2007. – № 2. – С. 85–88.

